

Ольга Подлісецька

**ПРОБЛЕМА ВИБОРУ В НОВЕЛІ А. КОЛІСНИЧЕНКА
«ГЛЕЧИК ЗОЛОТА»**

*Яка користь для людини мати весь
світ, а себе саму втратити?
(Євангеліє від Луки, ІХ, 24-25)*

Найбільш суттєво проблема вибору постала в ХХ ст. перед людиною-«коліщатком» та «гвинтиком». Перед нею було нелегке завдання: не просто вибрати дещо, але й вибрати або не вибрати саму можливість вибору. Чи мала право здійснювати вибір людина-«гвинтик» взагалі? Певно, що ні, і це настільки закоренилось в суспільному світогляді середини-кінця ХХ ст., що змінювати ситуацію більшість людей не бачило потреби. Характер радянської людини, що складав політичну машину, так званий «радянський» характер, мав певні ідеологічні рамки, вихід за які строго карався.

Ю. Яновський у романі «Вершники» яскраво висвітлив цю подвійну складну ситуацію, коли рідні брати навіть не намагаються зробити вибір на користь людині, а не ідеології, вони просто на це не мали права.

А. Колісниченко – письменник дещо пізнішої епохи, коли людина могла обирати між тим, робити їй вибір чи робити вигляд, що можливості вибору не існує. Обравши перше, людина ставала на позиції власної відповідальності за свою моральну поведінку, обравши друге, перекладала відповідальність на існуючу ідеологію.

Вибір – проблема філософська, яка полягає в самовизначенні особистості стосовно принципів, рішень та дій [9, с. 466]. В історії філософської думки існує два погляди стосовно предмета вибору. Згідно з першим людина може довільно вибирати лише вчинки як засоби досягнення вищої мети. Інший погляд базується на тому, що власне моральний зміст має лише вибір вищої мети. Так, за Кантом, моральне завдання людини полягає в кінцевому рахунку у виборі дії, яка співпадає з обов'язком – згідно з категоричним імперативом. Другого погляду на проблему дотримуються і екзистенціалісти, предметом їхніх думок є екзистенціальне самовизначення людини по відношенню до себе і людства; кожним своїм вчинком людина утверджує образ досконалості, а обираючи, обирає благо так, неначе б вона обирала благо для всього людства.

Герой А. Колісниченка Іван Світоправ уособлює кантівського суб'єкта свободи, який у світі чужих йому сил поводить себе відповідно до свого власного вибору, своєї свободи, своїх бажань. Чужі сили для героя – це влада золота, яка існувала у всі часи, і саме мотив золота відкриває

авантюрний пласт новели.

Як і властиво новелі, інформація про головного героя подана вже в першому реченні: «Іван, найстарший з трьох братів Світоправів, останнім заходився зводити нову хату» [7, с. 124]. Виникає традиційна алюзія: Іван, будучи найстаршим, останнім будує собі хату, отже, він є Іван-дурник (неприсосований, нехитрий). Неприсосованість до реального життя – це те, що об'єднує героя новели з давньоруським образом Івана-дурника. Іван «понурий з природи, вайлуватий», та ще й «приймак на двоє дітей» до Гафії Скоморошки (знижене прізвище жінки протиставляється високому, але невідповідному для Івана – Світоправ).

Друга алюзія постає з другого речення, коли дізнаємось про батька, старого Мусія, саме тут виникає паралель з «Подвійним колом» Ю. Яновського, яка підтвердиться згодом, коли пересваряться всі троє братів, і Антін спересердя вигукне про Івана: «Такий брат – згірше ворога!» [7, с. 128]. Так вже з другого речення видно, що новела міститиме внутрішній драматизм.

Вирішення автором внутрішнього конфлікту Івана, його суперечностей, стислого розгортання драматизму відбуватиметься у сюжетіці його мислення, концентруватиметься навколо проблеми вибору на шляхах її розв'язання.

На думку І. Виноградова, новела дає не тільки новий життєвий матеріал, але й «нове ставлення до нього» [5, с. 247]. Так, відбувається неординарна подія, але ставлення героя до цієї події буде ще більш неочікуваним.

Вибір героя нелегкий: що робити із знайденим в землі глечиком золотих монет? Саме образ золота є наскрізним образом в новелі, і знахідка «вічно нового, сяючого і вічно острашливого золота» і є зав'язкою твору. Більш того, слово «золото» в новелі є назвою кількох понять, воно виконує кілька функцій в залежності від тієї чи іншої категорії. З цього моменту, моменту знахідки, розпочинаються пошуки Івана. Відтепер вигляд золота невідступно супроводжуватиме героя, на що вказують епітети, випадкові звороти, які варіюють образ золота: «золотисто-рожеві очі суки Зірки», «на вагу золота молодичка» (слова Ілька), сонце, що «золотилось» вранці, «золота задума» (докір жінки), оберемок трави, що «золотився курячою сліпотою».

Багаторазове повторення слова «золото» у різних варіаціях дає змогу назвати його ключовим, що нарівні з «казковим» початком свідчить про ремінісценцію до казки. Вже сама назва вказує на «чарівність» подій. «Казка звичайно починається з деякої висхідної ситуації, – вказує В. Пропп. – Перераховуються члени сім'ї, або майбутній герой просто вводиться шляхом наведення його імені або вказівкою на його стан» [12, с. 23].

І ім'я героя, і кількість братів (троє), і знаходження золота – це елементи

казки. Щодо золота, то воно в казках, на думку В. Проппа, «фігурує так часто, так яскраво, в таких різноманітних формах, що можна [...] тридцятьє царство замінити золотим» [12, с. 364]. Щодо даної новели, то *золото* в епітетах-варіаціях постає як слово-гра.

Формальне вживання концепту золота не збігається з його моральним концептом (мається на увазі вплив золота на Івана). Будучи значущим для суспільства, золото виявляється «важкою ношею» для героя. Як зазначав О. Веселовський, «людина засвоює образи зовнішнього світу в формах своєї самосвідомості» [4, с. 102]. Іван тому не міг відразу визначитись, що робити з глечиком, що в його самосвідомості матеріальне займало останнє місце, згадаймо: був найстаршим, але хати так і не мав, жив у приймах у вдови, коней мав «вибракованих на ковбаси» [7, с. 124].

На думку Е. Фромма, сучасна людина живе в стані ілюзії, «неначе вона “знає, чого хоче”», але насправді вона «хоче того, що повинна хотіти відповідно з загальноприйнятим шаблоном» [14, с. 211]. Конфлікт Івана з суспільством викликаний тим, що герой не прагне матеріального блага, на відміну від «сучасних людей» – братів, батька та інших.

Новий Заповіт трактує радість як відмову від володіння, тоді як сум притаманний кожному, хто чіпляється за власність [16, с. 292]. І відповідно до такої тези зі знахідкою золота розпочинаються муки Івана: страх перед тим, аби ніхто, включаючи й братів, не дізнався про скарб. Так, коли Іван знайшов золото, перша емоція, яку він відчув, була негативною – страх, страх перед братами, які, дізнавшись, почнуть претендувати на знахідку. Внаслідок цього між Іваном та братами виникає сварка на голому місці.

Філософ В. Табачковський зазначає, що в сучасній конфліктології «страх не випадково постає як такий регулятив людської поведінки, котрий стоїть перед інтересом та потребою і є істотною причиною виникнення міжлюдських конфліктів» [13, с. 394]. Так в новелі виникає ситуація (що характерно для новели, починаючи з ХІХ ст.), розв'язання якої належить тільки Івану.

Потреба збудувати нову хату та вимушений інтерес до матеріальних цінностей (матеріал, кошти на нього) змушують Івана приховувати знахідку, боячись, аби не дізнались брати та не забрали скарб. Насправді ж острах перед меткими братами ними ж і спричинений: Іван підсвідомо уникає порівняння з братами з боку батька, а тому мислить за шаблоном.

Прагнучи помирити синів, Мусій виголошує: «Та брати ви чи не брати?», але зарадити розриву вже нічим не може. Так постає наступна паралель з «Вершниками» Ю. Яновського.

І при знахідці глечика, і після сварки з братами Івана не покидав «хмільний щем півдитячої радості» [7, с. 130], але одразу ж в нього з'являється перший докір сумління: «А золотце не твоє, – мовив у

Світоправові хтось ласкаво, ба не без під'юди.– Золото панське» [7, с. 130]. Вдруге Івану стало соромно «за свій глухонімий стан із навісними думками про скарб» перед дружиною. Герой А. Колісниченка виявляється не готовим бути господарем такого майна. На думку В. Табачковського, «існують реалії, які всуціль і до кінця збутися не можуть. Вони завеликі, аби вміститися в події, і зачудові. Вони лиш пробують збутися, і враз відступаються» [13, с. 76]. Так, не може «збутися» знахідка Івана, який просто не знає, що з нею робити. Тому й виникає в нього думка віддати золото державі, при чому думка ця є наслідком завсім не благородних поривів, а швидше результатом страху і безвихідного становища, а також прагненням позбутися клопоту: «Заховати і забути. Настобіса мені така велика морока?» [7, с. 126].

Тому рішення Івана не ідентифікується з подвигом, покликом совісті тощо. Воно виникає неусвідомлено, автоматично, як наче це не Іван, а хтось сторонній вирішує за нього.

«Оживає» герой в другій частині новели, і першим доказом цього є його турбота за ближніх. До цього часу в Івана не виникало думки розділити скарб між братами, навпаки, він, як міг, приховував від них знахідку. Тільки вже везучи сумку із золотом до банку, він ховає в кишеню п'ять монет з думкою допомогти батькові та братам.

Початковою метою Івана було прагнення збудувати хату (саме копаючи фундамент, він знаходить золото), але зрештою використовує він його не для власного блага. Протягом усієї новели в героєві борються два психотипи: сенсорний та емоційний, логічний та інтуїтивний. Мотиви вчинків Івана постають то наслідком роботи байдужого до моралі *racio*, то наслідком докорів сумління. Його переживання виражаються в певних рішеннях і діях, що виглядають досить суперечливим чином:

- залишити золото собі;
- думка про те, що золоте державне;
- сором перед дружиною;
- бажання закопати золото;
- рішення здати золото державі;
- залишив п'ять монет собі;
- після сутички з міліціонером перекинув чотири монети назад до сумки;
- повернувся і здав в банк останню п'яту монету.

Однак, на думку М. Пащенко, «специфіка новелістичної композиції не вичерпується демонстрацією суперечностей, вона швидше загострює ці суперечності» [11, с. 205]. Тому дії героя в останніх трьох пунктах не піддаються однозначному трактуванню, це можуть бути і докори сумління, і бажання «не потрапити на горячому», причому останнє більш вірогідне. Але поступово в мотивах вчинків Івана перемагають моральні засади.

Автор новели показує, як прокидається сумління в героя. Його брат

Антін звертає увагу Івана саме на необхідність вчиняти по совісті, коли він в розпачі вигукує: «Та він і без совісті родився!» [7, с. 129]. Маючи на увазі Івана, він неначе очікує реакції брата. М. Бахтін у праці «Слово в романі» вказує: «Живе розмовне слово безпосередньо встановлене на майбутнє слово-відповідь, воно провокує відповідь, передбачає її та будується у напрямку до неї» [2, с. 93]. Так, Антін передбачав дію-відповідь, посварившись, він несвідомо робить перший крок до примирення. В розвитку характеру героя важить остання сцена новели, сцена зустрічі з братом Мироном. Мирон повідомляє про арешт третього брата – Антона, який вкрав в колгоспі машину ячменю. Почувши прикру звістку, Іван, не вагаючись, обіцяє внести гроші за ячмінь, аби звільнили Антона. Така несподівана розв'язка новели, коли, незважаючи на сварку з братом, Іван вносить чи не всі гроші, які отримав як винагороду, доводить про перемогу все ж не голого розсудливого *racio*, а совісті, етичного начала в героєві.

Розв'язка є і несподіваною, і закономірною водночас. Так, по-перше, ситуація арешту брата була необхідна для Івана, аби помириться з ним. По-друге, впав тягар золота, який постійно висів над Іваном, герой нарешті отримує звільнення. Концепт золота, отже, є наслідком «глобалізації і розширення сфери “предиката”, яка призвела до укрупнення метафоричних структур» [11, с. 196]. Так, мотив золота проходить певні етапи: мотив віднайдення вказує на авантюрний зміст новели; мотив золота становить бажане багатство й розкіш на першому етапі, розпач через сварку з братами і розгубленість перед подальшим використанням знахідки; і, нарешті, виявляється, що золото дає свободу тільки в разі позбавлення від нього.

У екзистенціальному психоаналізі Е. Фромма людина постає як істота, що з моменту свого існування опиняється перед вибором: між так званим «матріархальним комплексом» – потребою залишатися максимально захищеною, у звичному середовищі тощо, та комплексом «патріархальним» – потребою витворювати нові умови свого існування, відмовляючись від первісної захищеності. Протягом усієї розповіді герой діє, не прикладаючи ніяких зусиль, він інертний, весь час тікає від відповідальності перед самим собою, приховує знахідку від братів для задоволення власного матеріального блага. І лише в останньому епізоді Іван «обирає» патріархальний комплекс, стає господарем свого становища, бере на себе відповідальність за брата, відкидаючи матеріальні інтереси. Упродовж всього дня, коли було знайдено золото, Іван підсвідомо відчував свою провину, яка полягала у намірі приховати знахідку від братів, хоча він ніколи не був до них ворожим. На думку психолога Ізарда, людина тоді відчуває провину, коли «розуміє, що її вчинок вступає в протиріччя з її характером» [6, с. 372] Характер Івана – добрий, м'який, невибагливий – не був «готовий» належно оцінити знахідку, як би це зробили його меткі брати.

Невипадково з'являється в Івана рішення віддати золото державі. Система понять, прищеплених соціалістичними нормами, виявляється настільки глибоко вкоріненою в свідомість героя, що думка здати гроші державі виникла в нього автоматично. «Диктовані суспільством стандарти поведінки переходять з розряду зовнішніх в розряд внутрішніх норм», більш того, сама людина «стає джерелом та охоронцем цих норм» [6, с. 378]. Тому й не виникає в Івана думки порадитись з братами, батьком про те, як розпорядитись знахідкою, натомість від одразу їде здавати золото до банку.

В сучасних дослідженнях з етики стали з'являтися думки про неправомірність однозначного трактування добра і зла. Так, поняття «добро» має різноманітні аспекти, зокрема поняття про доцільність добра. На думку М. Братерської-Дронь, «доцільним повинно вважатися все, спрямоване на зростання конкретної людини» [3, с. 67]. Тому знахідку золота не слід однозначно вважати добром для Івана, не є добрим вчинком і здача золота державі, оскільки метою цього вчинку було полегшення життя, «аби спекатись». І тільки третій етап – рішення Івана допомогти братові – можна розглядати як дійсне добро, оскільки не мало нічого спільного з практицизмом, а як раз сприяло моральному «зростанню конкретної людини». Коли головною причиною відчуття провини Івана є його думка приховати золото, тобто, використати для своїх потреб, проти цього постає ество, совість Івана, і для того, щоб вийти з цього стану, він вирішує здати золото державі, але це звільнення формальне, бо підставою його не стає моральний вибір. Остаточної свободи від власного «ego» досягне Іван тільки після прийняття рішення внести гроші за брата, і лише цей намір є суто внутрішньою нормою героя. Тут моральна відповідальність виявляє себе повною мірою, бо Іван не чекає від брата на подяку в будь-якому вигляді. Філософ Е. Левінас так розуміє відповідальність: «Я відповідальний за іншого без сподівання на взаємність», він розуміє це як те, що є «винятково моїм зобов'язанням і що, з гуманної точки зору, я не можу відкинути» [8, с. 111].

Здати золото і залишити виноградну лозу собі – це, по суті, прояв того ж первинного егоїзму, коли в героя виникає бажання приховати знахідку. Тільки із думкою про повне дистанціювання від грошей приходить звільнення Івана. «Вина – це тягар, – стверджує Ізард. – До тих пір, поки людина не виправить ситуації і не відновить попередньої довірливості стосунків, вона буде відчувати це і як особисту біду, і як крах її стосунків з іншими людьми» [6, с. 40].

Розв'язка новели співпадає з розв'язанням конфлікту в душі героя, конфліктом між *ego* та совістю.

Проблема вибору в новелі А. Колісниченка постає як поглиблена

ситуація вибору між матеріальним та етичним початками. Важливим в цій ситуації є те, що вибір ускладнюється бажанням або небажанням робити вибір. В першій частині новели герой обирає друге і несе глечик до банку, прагнучи позбутись зайвих проблем. Це свідчить про те, що герой не бажає брати участь у вирішенні питання і перекладає тягар на державу. Небажання обирати – це теж вибір, і саме бездіяння обирає герой на початку новели. Але, отримавши винагороду, Іван перестає бути байдужим учасником подій і нарешті здійснює вибір на користь брата. Саме в цей момент, наче слідує філософії Аристотеля, Іван досягає блага.

Філософ має переконливі аргументи проти ототожнення блага з грошима, славою або задоволенням. Філософ дає йому назву *eudaimonia* – цей термін є важким для перекладу: блаженство, щастя, процвітання. Це стан, коли людині добре й коли вона робить добрі вчинки завдяки тому, що їй добре, коли людину супроводжує щасливий талан і їй сприяє божество.

Для досягнення цього стану передбачається наявність феномену Іншого, цим Іншим в новелі стає Антін. Іван здійснює свою самореалізацію завдяки брату, коли вирішує виручити його з біди. Це – єдине в усьому творі рішення, яке приходить до героя без роздумів, раптово. Таким чином, Антін, «Інший», «є тим дзеркалом, в амальгамі якого суб'єкт може побачити себе щасливим» [10, с. 1013], може відчутти себе особистістю, адже, найвища сила індивіда базується на максимальному розвитку його особистості.

Думка про допомогу брату приходить до Івана раптово, і може видатись, що це випадкове рішення. Але, як зазначає Е. Фромм, «ні добро, ні зло не реалізуються автоматично» [15, с. 374]. Вибір завжди залишається за людиною, і залежить він або від мужності залишатись собою, або від рішення діяти за шаблоном.

Отже, за один день Іван проходить еволюцію, яка містить важливі етапи:

намір залишити золото собі, намір здати скарб державі, отримати винагороду, купити хату і коней, за винагороду викупити за Антона машину ячменю.

Окремі мотиви в новелі можна в одночасі розглядати як такі, що входять в тематичне поле, сюжет, мовно-образні структури, зокрема метафоричні; набувають символічного значення і функцій символізації (від конкретного старого чорного глечика з золотими монетами до свободи шляхом відмови від цього ж глечика.) Ланцюг символізації, таким чином, матиме вигляд: знахідка – радість – почуття вини – прагнення звільнитись – почуття відповідальності – дарування – самореалізація.

Окрема одиниця тексту – слово на означення золота в прямому значенні

– є водночас ключовим словом, мотивом, метафорою, символом. Отже, золото – це метафора розкоші, багатства, яке позбавляє свободи; мотив, який має декілька вирішень, ключове слово як у своєму прямому значенні, так і в значенні слова-гри. І розв’язати проблему вибору героя авторові вдається на підставі такої майстерної гри з метафоричними смислами цієї одиниці тексту.

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т.– Т. 4.– М.: Мысль, 1978.– 830 с.
2. Бахтин М. Слово в романе // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики.– М.: Художественная литература, 1975.
3. Братерська-Дронь М. Т. Етика космізму: Проблеми людських стосунків.– К.: Парламентське видавництво, 2002.– 263 с.
4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика.– М.: Высшая школа, 1989.– 406 с.
5. Виноградов И. Вопросы марксистской поэтики.– М.: Советский писатель, 1972.– 422 с.
6. Изард К. Э. Психология эмоций.– СПб.: Питер, 2000.– 460 с.
7. Колісниченко А. Глечик золота // Колісниченко А. Честь: Новели.– Одеса: Маяк, 1986.– 287 с.
8. Левінас Е. Етика і Безкінечність.– К.: Пор-Рояль.– 2001.– 139 с.
9. Новая философская энциклопедия: В 4 т.– Т. 1.– М.: Мысль, 2000.– 721 с.
10. Новейший философский словарь.– Минск: Интерпрессервис. Книжный дом, 2001.– 1280 с.
11. Пашенко М. В. Субъектно-обектна організація новелістичного тексту (М. Коцюбинський «Поєдинок») // Проблеми інтерпретації і рецепції художнього тексту.– Одеса: Астропринт, 2003.– 351 с.
12. Пропп В. Морфология /волшебной/ сказки.– М.: Лабиринт, 1998.– 512 с.
13. Табачковський В. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності».– К.: ПАРАПАН, 2005.– 432 с.
14. Фромм Э. Бегство от свободы.– М.: Прогресс, 1990.– 270 с.
15. Фромм Э. Гуманистический психоанализ.– СПб.: Питер, 2002.– 544 с.
16. Фромм Э. Иметь или Быть? – К.: Ника-Центр, 1998.– 400 с.